

Ігор Бойко

ORCID: 0000-0002-6841-0271

Львівський національний університет імені Івана Франка

igor.boiko@lnu.edu.ua

Вид статті: наукова стаття

Створення Української козацької держави у період національно-визвольної революції 1648–1657 рр. та її органи влади

Ключові слова: Українська козацька держава, Гетьманщина, революція, державність, Україна

В умовах російсько-української війни (2014–2022 рр.) важливим, як видається, є висвітлення та переосмислення нашого минулого, зокрема багатовікової історії українського державотворення, вивчення досвіду боротьби українців за свою державу. У наш час помітно зросла увага українського суспільства до проблем становлення і розвитку державницьких традицій українського народу. У наш час варто наголошувати на безперервності історії українського державотворення. Стратегічне завдання української історико-правової науки полягає у поглибленому вивченні процесів зародження, становлення і розвитку української державності та права, особливо Києво-Руської держави — України-Русі, яка є державою українською. Йдеться про сучасну територію Центральної України — Київську, Чернігівську, Житомирську, Сумську області, частково — Вінницьку, Черкаську та Полтавську. З XII ст. під Руссю розуміли також і землі теперішньої Західної України. Русинами жителі цих територій називали

себе до XVII–XVIII ст., згодом почали частіше вживати термін «українці». Значний інтерес викликає період державотворення Запорізької Січі та Української козацької держави. Зацікавленість цією проблемою пов'язана як з теоретичним аналізом історії національної державності, її витоками, етапами державотворення, так і з необхідністю практичного використання історичних уроків та досвіду в умовах захисту територіальної цілісності та державного суверенітету України. Важливо також показати, що українці, як і інші європейські народи, упродовж свого історичного розвитку, завжди прагнули мати свою державу, а в часи її відсутності піднімалися на боротьбу за її відродження.

Особливий інтерес викликає аналіз створення Української козацької держави у період Національно-визвольної революції 1648–1657 рр. та характеристика її органів влади. Як відомо, основними причинами національно-визвольної революції в Україні були соціально-економічні, політичні та національно-релігійні суперечності, що значно загострилися через зростання шляхетського землеволодіння, панщини; посилення порушення національно-релігійних прав українців (полонізація, окатоличення тощо); невідповідність між набуттям козацтвом фактичного політичного лідерства в українському суспільстві та різким погіршенням його становища згідно з «Ординацією» 1638 р. та ін.¹ Це викликало масові протести не тільки козаків, селян, міщан, але й представників привілейованих станів, зокрема православної шляхти, вищого православного духовництва, козацької старшини, міської верхівки. Польська влада здійснювала заходи, спрямовані на цілковите загарбання і підкорення України. Це неминуче мало викликати загальнонародний виступ — національно-визвольну революцію (від лат. *revolutio* — буквально переворот, кардинальна зміна, докорінний переворот у житті суспільства, який призводить до ліквідації віджилого суспільного ладу і утвердження нового прогресивного; зміна політичного режиму).

Обіцянками козацькій старшині та православній шляхті зрівняти їх у правах із польською шляхтою злагодити ситуацію полякам вже не вдавалося: їм ніхто не вірив. Польський гетьман в Україні М. Потоцький зазначав у той час, що «не було жодного села чи міста, в якому би не лунали заклики до сваволі та де би не зазіхали на життя і майно своїх панів, і орендарів, часто жаліючись на образи і утиски»².

Національно-визвольну революцію очолив Б. Хмельницький, обраний на початку 1648 р. гетьманом. Б. Хмельницький був високоосвіченою та загартованою в боях з турками й татарами людиною³. У січні 1648 р. на Запорозжі

¹ В. Смолій, В. Степанков, *Українська національна революція XVIII ст. (1648–1676 рр.)*, Київ 1999, с. 65–68

² Б. Тищик, І. Бойко, *Історія держави і права України: академічний курс: підручник*, Київ 2015, с. 203.

³ А. Жуковський, О. Субтельний, *Нарис історії України*, ред. Я. Грицак, О. Романів, Львів 1992, с. 43.

знову повстали козаки, а коли до них прибув Б. Хмельницький, повстання стало розгортатися і незабаром переросло в Національно-визвольну революцію. Навесні 1648 р. Хмельницький розбив польське військо, послане з метою припинення повстання, під Жовтими Водами, а потім — під Корсунем. Козаки і повстанці проголосили Б. Хмельницького гетьманом України, вручивши йому клейноди (владні відзнаки — бунчук, булаву) здобуті у польського гетьмана М. Потоцького. Незабаром повстання охопило усю Україну: Лівобережжя, Подніпров'я, Правобережжя, Східну Галичину, Волинь. Протестуючи проти сваволі та зловживань влади Речі Посполитої, селяни громили маєтки панів і шляхти — як польські, так і українські, виганяли місцеву адміністрацію, палили документи і привілеї, що засвічували їх кріпосну залежність та повинності, панський інвентар, орендні листи тощо. Повстанці називали себе козаками. Чимало їх тікало до Хмельницького. Селянство відмовлялося виконувати панські повинності, платити податки. Все це вилилося в унікальне, лише Україні притаманне, історичне явище — «показачення» селян.

Боротьба українського народу за свої права, була за рушійними силами, суттю та розмахом справжньою революцією, яка охопила всю Україну. Вона стала національно-визвольною та антикріпосницькою за характером, бо ж революції бувають не тільки соціально-економічні. Революція — це докорінна зміна існуючого державно-політичного ладу, також соціально-економічних та інших відносин, в якій обов'язково бере участь народ. Без нього — це не революція, а переворот. Отож визвольна війна 1648–1657 рр. безсумнівно може бути оцінена як революція.

Але повернемося до подій 1648 р. Отже, війна охопила всю Україну, до повсталих долучилося й реєстрове козацтво, невдоволене порядками, уведеними «Ординацією війська Запорізького реєстрового». Польський гетьман М. Потоцький, наляканий подіями, доносив у Варшаву, що козаки мають намір не лише усунути встановлену у Речі Посполитій владу і порядки, а й необмежено панувати в Україні. В Польщі ширились чутки, що «Б. Хмельницький в Білій Церкві створив центр війни..., титулюючись руським князем», а козаки хочуть створити свою державу — Руське князівство. Хоч насправді, як здається, починаючи повстання, навряд чи Б. Хмельницький думав про створення незалежної української держави, судячи з його перших листів до польського короля. Спочатку він хотів створити автономне князівство з центром у Києві, в якому на всіх державних посадах мала б бути не польська, а православна шляхта і козацька старшина. Але коли у війну проти польської влади включились широкі верстви населення, коли з України, налякані розмахом повстання, стали масово тікати поляки та спольщені поміщики, урядовці та інші, коли величезна територія України залишилася без влади, без адміністрації і це вимагало негайного створення державної організації — Хмельницький змінив свою позицію і мету, на початку 1649 р. він повідомив про це комісарів польського короля. Щоправда, Україна не мала тоді підготовленого державно-адміністративного апарату, оскільки на державні посади допускалися тільки

католики, тобто поляки і спольщена українська шляхта. Тому організатором нової місцевої влади стала козацька старшина, а зразком державного будівництва — Запорізька Січ.

11–13 (21–23) вересня 1648 р. відбулася переможна битва української козацької армії під Пилявцями (тепер — село Пилява Старосинявського району Хмельницької області) на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким проти військ Речі Посполитої⁴. Після блискучої перемоги військ Хмельницького у вересні 1648 р. у великій битві під Пилявцями, вони рушили на захід. У жовтні 1648 р. війська Хмельницького підійшли під Львів, й оточили його. Максим Кривоніс здобув Високий замок — оборонну фортецю, після чого Львів вже не міг довго боронитися. Але не бажаючи його нищити, оскільки це була українська земля і у Львові проживало багато українців, гетьман взяв із міста викуп (365 тис. золотих) і зняв облогу⁵.

Польський король Ян Казимир 1649 р. видав універсал, яким позбавив Хмельницького гетьманства (хоча не польська влада цей титул йому надала), оголосив його поза законом і визначив за його голову нагороду в 10 тис. золотих. Натомість проти повстанців оголосив посполите зрушення шляхти, яка разом із регулярним військом вирушила в похід на Україну.

Українське і польське військо влітку 1649 р. зустрілися під Зборовом (нині Тернопільська обл.). Козакам і їх союзникам татарам вдалось оточити польські війська. Зрозумівши, що битва буде програна, король Ян Казимир надіслав листа до Б. Хмельницького і кримського хана з пропозицією укласти перемир'я і провести переговори.

Козацька старшина та гетьман висунули низку вимог, серед яких збереження всіх давніх козацьких вольностей; встановлення реєстру козаків у 40 тис. чоловік; скасування Берестейської унії; встановлення автономної козацької території, усунення з неї польських військ і католицького духовенства та ін. Після переговорів, коли виявилось, що кримський хан підписав за спиною Хмельницького вигідний для себе мир, 8 серпня 1649 р. був укладений Зборівський договір⁶. Основними умовами цього договору були: король визнавав самоврядність Війська Запорозького, Гетьманщини, в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств; на землях Війська Запорозького влада належала гетьману, резиденція якого розміщувалась у Чигирині. Уряди всіх рівнів на території Гетьманщини мали право займати лише православні шляхтичі; у контрольованій козаками Україні не мали права перебувати війська Речі Посполитої та євреї. Тільки козаки та православна шляхта мали право займати державні посади; єзуїти не мали права утримувати освітні

⁴ Ю. Мищик, *Пилявецька битва 1648*, [в:] *Енциклопедія історії України: у 10 т.*, ред. В. Смолій, Київ 2011, т. 8: *Па–Прик*, с. 205.

⁵ Б. Тищик, І. Бойко, *Історія держави...*, с. 205.

⁶ В. Смолій, В. Степанков, *Українська національна революція XVIII ст. (1648–1676 рр.)*, Київ 1999, с. 132–140.

заклади; чисельність козаків Війська Запорозького обмежувалась реєстром у 40 000 осіб; усі ті, хто не потрапив до козацького реєстру, мали повернутися до панів; проголошувалась амністія всім учасникам Хмельниччини, православним і католицьким шляхтичам, які примкнули до козаків і воювали проти урядових сил; православна Київська митрополія відновлювалася у своїх правах, а київський митрополит та двоє єпископів мали увійти до складу сейму Речі Посполитої; питання про унію передавалось на розгляд сейму; під управління гетьманської адміністрації переходили Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства. «Декларацією його королівської милості Війську Запорізькому» визначалася межа козацько-української території по лінії Дністер-Ямпіль-Брацлав-Вінниця-Погребище-Паволоч-Коростишів-Димер-Дніпро-Остер-Чернігів-Ніжин-Ромни⁷.

Отже, маємо підстави говорити про правове визнання Річчю Посполитою автономії (поки що) української державності на території трьох воєводств — Київського, Брацлавського і Чернігівського. В цілому територія автономії займала близько 200 тис. км. Це був значний успіх політики Б. Хмельницького, бо про державну незалежність України тоді навряд чи можна було говорити, адже надто сильною була Річ Посполита, а без надійних союзників — Україна.

Укладений мирний договір не задовольняв ні козаків Богдана Хмельницького, ні уряд Речі Посполитої. Обидві сторони почали підготовку до нового етапу війни. Зборівський мирний договір не був однозначно позитивним для України, оскільки за попередніми землевласниками — магнатами і шляхтою зберігались їх володіння і вони масово почали повертатися в Україну. Українські селяни, які не потрапили до козацького реєстру, поверталися у підданство своїх панів, мусили виконувати попередні повинності. Це викликало серед широких верств населення — селян, міщан, простого козацтва хвилю невдоволення Зборівським миром. Селяни, які складали основну масу війська, покидали його і вступали у полки отаманів, які не визнали договору і не підписалися під ним. В деяких регіонах України, зокрема на Подніпров'ї, селяни повставали. Б. Хмельницькому загрожувала «чорна рада» за підписання договору. Він був змушений вимагати від старшинської адміністрації припинити повстання силою і покарати винних у порушенні миру, оскільки тільки небезпека нового вторгнення магнатсько-шляхетських військ на звільнену територію змусила гетьмана піти на такий крок. Виступи, щоправда, зовсім припинені не були, до них часто приєднувалося й рядове козацтво, причиною чого було скорочення польським сеймом козацького реєстру до 20 тис. чол.⁸

Мир з Річчю Посполитою був нетривким, поляки постійно його порушували, вторгаючись в Україну. Так, у березні 1651 р. вони напали на м. Красне на Поділлі, де в бою загинув один із найкращих полковників Хмельницького

⁷ П. Гуцал, *Зборівський договір*, [в:] *Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т., ред. Г. Яворський, Тернопіль 2004, т. 1: А – Й, с. 637–638.*

⁸ Б. Тищик, І. Бойко, *Історія держави...*, с. 206.

— Нечай. Хмельницький, розуміючи, усю складність боротьби один на один з Річчю Посполитою (вона мала на той час найбільшу і одну з найкращих у Європі шляхетсько-рицарську кінноту), став активно шукати союзників. Він вів переговори з Московією, Молдавією, Угорщиною, Кримом, Швецією. Але кожна з цих країн вела свою політику, мала свої інтереси і допомагати Україні ніхто не поспішав. Допомогу запропонували, щоправда, турецький султан і молдавський господар Василь Лупул, але султан пропонував Б. Хмельницькому стати його васалом, а В. Лупул був надто ненадійним союзником. Тобто воєнно-політична і зовнішня ситуація складалась для Хмельницького несприятливо.

28-30 червня 1651 р. під Берестечком (нині Рівненська обл.) сталася ще одна велика битва з поляками⁹. Спочатку вона проходила для українського війська успішно, але у вирішальний момент знову підвели татари. Підкуплені, як вважають дослідники, польською владою, вони покинули поле бою, захопивши з собою Б. Хмельницького, який кинувся їх умовляти повернутися у бій. Поразка українців стала неминучою. У битві загинуло, за різними даними, від кільканадцяти до кількадесяти (20-30) тисяч козаків і селян (щоправда, сучасні українські дослідники вважають такі цифри явно завищеними, взятими з польських тенденційних звітів і хронік, і називають цифру 6-7 тисяч полеглих). Повернувшись з татарського полону, Б. Хмельницький розпочав з поляками нові переговори. На той час Брацлавщину і Чернігівщину окупували вже польські війська, українська адміністрація була ліквідована.

18 вересня 1651 р. під Білою Церквою був підписаний Білоцерківський мирний договір між Військом Запорізьким та Річчю Посполитою. Умови договору були важкими для України. Він значно обмежив територію і автономію української держави. За Білоцерківським договором: Україна залишалася під владою Речі Посполитої; шляхті Речі Посполитої поверталися маєтки у Брацлавському і Чернігівському воєводствах; територія, підвладна Богдану Хмельницькому, обмежувалася лише Київським воєводством; реєстрове козацьке військо скорочувалося з 40 до 20 тисяч чоловік; Україна була позбавлена права вступати у відносини з іноземними державами і повинна була розірвати союз з Кримським ханством; гетьман зобов'язувався розірвати союз із Кримом і відіслати з України татарські загони; гетьман позбавлявся права дипломатичних відносин з іноземними державами¹⁰.

Білоцерківський мир теж діяв недовго. На початку травня 1652 р., за участю ханських послів, у Чигирині відбулася козацька рада, яка постановила відмовитись від умов Білоцерківського договору, тобто анулювати. Зважаючи на численні акти віроломства і насильства з боку польської шляхти, було ви-

⁹ Ю. Мицик, *Берестецька битва 1651 року очима її учасників*, «Пам'ять століть» 2001, № 2, с. 28-36.

¹⁰ Т. Чухліб, *Білоцерківська угода 1651*, [в:] *Політична енциклопедія*, ред. Ю. Левенець, Ю. Шаповал, Київ 2011, с. 63.

знане за необхідне взагалі розірвати мирні стосунки з Річчю Посполитою. У травні 1652 р. біля с. Батіг відбулась нова битва між козацьким і польським військами, яка закінчилася повною поразкою поляків. Ця перемога, яка була своєрідним реваншем Б. Хмельницького за поразку під Берестечком, підняла моральний дух українського війська, повернула йому втрачену після Берестечка упевненість у своїх силах¹¹.

У грудні 1653 р. козацьке військо оточило поляків на чолі з королем під Жванцем. Поляки були готові капітулювати, але їх знову врятували татари, уклавши з ними сепаратний мир. Хмельницький погодився на припинення війни на умовах Зборівського миру.

У 1652–1653 рр. козацько-старшинська влада в Україні стала зміцнюватися, зростали авторитет і сила її адміністрації, розвивалася її правова система. Але в цілому політичне й економічне становище України було складне. Війна, постійні татарські набіги, неврожаї, ізоляція від інших країн, зовнішніх ринків, загальна мобілізація всіх людських і господарських резервів — все це негативно впливало на розвиток державності.

Відроджена Українська державність фактично визріла у надрах Запорізької Січі, що проводила самостійну політику, налагоджуючи зв'язки з різними державами. З перших днів національно-визвольної революції фактична влада перейшла до Запорізького війська. Генеральний уряд на чолі з гетьманом виконував функції кабінету міністрів і займався організацією держави. Вся територія була поділена на полки і сотні. Військові старшини (на відміну від Запорізької Січі) виконували також функції цивільної влади. Судова система набула козацького характеру. Зазнала змін податкова система — всі податки і данини, що надходили й належали польській владі, переходили тепер до військової скарбниці. Уряд України розгорнув широку дипломатичну діяльність з іноземними державами. Був складений також реєстр війська. Піднявшись 1648 р. на визвольну боротьбу, український народ передусім ліквідував польську адміністрацію в Україні, що зумовило необхідність негайного створення власної національної державності. Будівничими цієї державності стали українська шляхта, козацька старшина¹².

Національно-визвольна революція українського народу, яка тривала з 1648 до 1657 рр., закінчилася звільненням значної частини українських земель з-під влади Речі Посполитої. Внаслідок переможної національно-визвольної революції під проводом Богдана Хмельницького сформувалася Українська Козацько-Гетьманська держава¹³. Вирішальну роль у формуванні держави відіграла Запорізька Січ. Як зазначав М. Грушевський, козацтво було виразником

¹¹ О. Гуржій, *Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право*, Київ 1996, с. 24.

¹² Б. Тищик, І. Бойко, *Історія держави...*, с. 208.

¹³ І. Бойко, *Держава і право Гетьманщини: навчальний посібник для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів*, Львів 2000, с. 7–8.

національних інтересів українського народу, що взяв на себе відродження державності України. За Зборівською угодою 1649 р. Річ Посполита змушена була визнати Українську автономію. Проте після перемоги над польським військом під Батогом 1652 р. Україна виступає як незалежна держава. Ознаками Української козацької держави («Війська Запорізького») були: територія, на яку поширювалася влада гетьмана, адміністративно-територіальний поділ на полки, сотні, курені; публічна влада, тобто офіційне керівництво суспільством, що здійснювалося спеціальними органами від його імені, власна система права; збройні сили, податкова система, державні символи, суверенітет, мова, інші культурні цінності. Офіційна назва козацької держави — Військо Запорізьке — існувала впродовж 1649–1783 рр. Тогочасний український народ називав цю державу Україною, Гетьманщиною. Перед молодого державою виникли два основні завдання: внутрішнє — забезпечення нормативного функціонування економічної системи, правопорядку, захисту українського населення тощо; зовнішнє — захист незалежності й території. Під час формування української державності використовувався досвід військово-адміністративної влади, створений у Запорізькій Січі. Власне такий досвід військової полково-сотенної організації був перенесений на визволені території України. Це зумовлювалося тим, що в екстремальних умовах виникла потреба максимально об'єднати і мобілізувати на боротьбу всі сили народу. Саме ця організація стала єдиною політично-адміністративною, військовою і судовою владою в Україні.

Система органів публічної влади мала три уряди: генеральний, полковий і сотенний. Сотенні, у свою чергу, у військовому відношенні поділялися на курені: у кожному по 20–30 козаків. Формально вищим органом влади у цей період вважалася військова рада. Але вона не була постійно діючим органом й скликала періодично для вирішення найважливіших питань життя України, наприклад ведення війни чи обрання генерального уряду. Реально вища влада належала генеральному урядові, повноваження якого поширювалися на всю територію України. До генерального уряду входили гетьман і його помічники, що утворювали раду генеральної старшини при гетьманові. Главою України, її правителем був гетьман. Він наділявся широкими державно-владними повноваженнями у політичній, військовій, фінансовій і судовій галузях, видавав також загальнообов'язкові для всіх нормативні акти — універсали, скликав ради, був вищою судовою інстанцією. Коли на першому етапі національно-визвольної революції Б. Хмельницький ще залишався васалом польського короля та підписував документи як «Гетьман війська його королівської милості Запорізького», то потім — як «Гетьман Війська Запорізького». Згодом його як правителя української держави визнали правителі сусідніх держав¹⁴.

Генеральні старшини, як і в Запорізькій Січі, очолювали окремі галузі управління. Так, генеральні обозний, осавул, хорунжий відповідали за вій-

¹⁴ Б. Тищик, І. Бойко, *Історія держави...*, с. 210.

ськові справи та матеріальне забезпечення. Звичайно, генеральний обозний вважався першою посадовою особою після гетьмана. Серед інших генеральних старшин обов'язки розподілялися так, як і в Запорізькій Січі. Зокрема, генеральний бунчужний був головним охоронцем знаків гідності гетьманської влади, генеральний писар керував зовнішніми відносинами, генеральний суддя очолював вищий судовий орган, що був апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів, генеральний підскарбій видав справами казни.

На місцях управління здійснювали полкові та сотенні уряди. Полковий уряд становили полковник і полкові урядовці, які обиралися полковою старшиною. Сотенний уряд складався з сотника та його помічників. У великих містах управління здійснювали магістрати, в малих, але привілейованих, — отамани. У звичайних містах управляли городові, які обиралися, а в селах — сільські отамани. Україна мала своє військо, чисельність якого не була постійною. Так, за Зборівським договором 1649 р. визнано реєстр козаків у 40 тис., за Білоцерківським (1651 р.) — 20 тис. Загалом у 1648–1654 рр. козацьке військо сягало 300 тис. чоловік.

Територія Української держави наприкінці війни охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та степу. Звільнені території також поділялися на полки і сотні, які з літа 1648 р. вважалися територіальними одиницями й охоплювали не тільки козаків, а й усе населення, яке проживало на їх території. За Зборівським договором звільнена територія України охоплювала три воєводства: Київське, Брацлавське, Чернігівське. Вони ж поділялися на 16 полків і 272 сотні. Це були такі полки: Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Кропив'янський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Чернігівський, Черкаський, Чигиринський. У 1650 р. полків було вже 20. Зазначимо, що Запорізька Січ становила окрему адміністративно-територіальну одиницю. Така полково-сотенна ознака державності властива тільки Україні й проіснувала до ліквідації залишків української державності, тобто до 1783 р. Для матеріального забезпечення державного будівництва була введена податкова система. Податки платило все населення України, за винятком реєстрових козаків. У цей час в Україні створювалася своя грошова система.

Особливістю української державності був її демократичний характер, що проявлявся у виборності органів публічної влади. Роль колективних органів влади (рад) дає підстави вважати, що в неї були закладені основи демократичної (республіканської) форми правління. Україна визнавалася рівноправним суб'єктом міжнародних відносин, підтримувала дипломатичні відносини з багатьма іноземними державами (Московією, Туреччиною, Молдавією, Угорщиною тощо).

Після Переяславської Ради і укладення українсько-московського договору 1654 р. (Березневих статей) в Україні був збережений механізм управління, що сформувався в роки національно-визвольної революції під проводом

Б. Хмельницького. Для його чіткого функціонування потрібні були кваліфіковані кадри. На початку існування Гетьманщини в управлінському апараті працювали люди, які здобули спеціальну освіту і практику в козацькому війську або в польських державних установах. З другої половини XVII ст. такі кадри почали готувати власними силами. Велика заслуга в тому братських шкіл і особливо Києво-Могилянської академії (утворена 1632 р., а у 1701 р. отримала статус вищого навчального закладу, проіснувала до 1817 р.), де, крім українців, навчалися студенти з Болгарії, Греції, Молдови, Сербії та інших країн. Навчальні заклади XVII–XVIII ст., зокрема й Києво-Могилянська академія давали ґрунтовні знання загальноосвітнього характеру. Спеціальну ж освіту одержували переважно під час практики¹⁵.

Значну роль у підготовці кадрів для адміністративно-судових і фінансових органів відігравали канцелярії гетьманських центральних й місцевих установ, особливо Генеральна військова канцелярія, якою керував генеральний писар, будучи вищою службовою особою гетьманської адміністрації в Україні. Крім основних функцій (складання гетьманських універсалів, дипломатичного листування, прийому іноземних послів, розгляду повідомлень полкової та сотенної старшини, справ міст тощо), вона виконувала ще і функцію підготовки керівних кадрів для державного апарату. У ній під керівництвом досвідчених фахівців готували кваліфікованих дипломатів, юристів, урядовців. Згодом при Генеральній військовій канцелярії створено спеціальний канцелярський курінь. Точна дата його заснування невідома і вперше про нього згадав у «Щоденнику» український мемуарист Яків Маркович, який обіймав посади наказного лубенського полковника, а пізніше генерального підскарбія. Описуючи пожежу в Глухові (тепер Сумська обл.) у 1748 р. він зазначив, що згоріло багато будинків, крім канцелярського куреня, що був на околиці міста. Імовірно, такий курінь був раніше в Батурині (тепер Чернігівська обл.) і відновлений у Глухові після перенесення туди в 1708 р. столиці Лівобережної України. Хоч курінь формально школою не називався, але фактично це був своєрідний навчальний заклад напіввійськового типу, підпорядкований генеральному писареві, а безпосередньо ним керував старший канцелярист. До куреня приймали осіб переважно зі знатних козацько-старшинських родин. Тих, хто успішно склав вступні іспити і відповідав іншим вимогам, приводили до присяги і записували до списку військових канцеляристів. Проживали вони в окремому будинку — курені — і були на державному утриманні. Лише найзаможніші жили в приватних квартирах.

Військові канцеляристи вивчали іноземні мови, юриспруденцію, камеральні, тобто фінансово-економічні науки і військову справу. У навчальних планах були також співи, музика і спорт. У неділі та свята канцеляристи куреня співали в місцевій церкві та славилися як найкращі співаки у Глухові. Навчання військових канцеляристів тісно поєднували з практикою. Їм до-

¹⁵ Там само, с. 212.

ручали вести окремі справи, а також призначали до складу різних комісій, які виїжджали для розгляду справ у полки і сотні. З великою повагою ставився до канцеляристів і сам гетьман. З вихованців канцелярського куреня ввійшло багато здібних правників, освічених адміністраторів і досвідчених технічних працівників, а також істориків, мемуаристів, письменників, твори яких є важливим джерелом для вивчення історії українського народу. Такими вихованцями були козацький літописець та особистий секретар Б. Хмельницького Самійло Зорка, невідомий канцелярист — літописець, що увійшов в історію під іменем Самовидця, літописець Григорій Граб'янка, мемуарист Микола Ханенко та інші.

Отже, приєднання українських земель Річчю Посполитою і встановлення на них польськими магнатами і шляхтою тяжкого соціального, національного, релігійного і мовно-культурного становища зумовили численні повстання і врешті-решт національно-визвольну революцію під проводом Богдана Хмельницького. За своєю суттю, характером, метою вона може бути прирівняна до великих революцій, які в XVII–XVIII ст. охопили усю Європу. Це була національно-визвольна, соціально-політична революція за право на свою державу, рушійною силою якої був увесь український народ, а керівництвом — козацька старшина і українська шляхта, оскільки національної буржуазії, яка в західноєвропейських революціях була їх організатором і керівником, в Україні ще не було, у будь-якому разі — достатньо численної і міцної.

Національно-визвольна революція 1648–1657 рр. призвела спочатку до виникнення української державно-політичної автономії (у складі Речі Посполитої), а згодом — незалежної Української козацької держави. Це був другий етап у історичному процесі становлення української державності — після Києво-Руської держави і Галицько-Волинської держави. Підвалиною її відродження стала військово-адміністративна система, що склалася у Запорізькій Січі. Організуючою силою, стрижнем визвольної революції, творцем незалежності України були українці. Особлива роль належала українському козацтву. Хочеться відзначити ще одну важливу складову української державності тієї епохи: під час національно-визвольної боротьби зародилась ідеологія української національної державності, яку сприйняли не лише козацька старшина і шляхта, а й широкі народні маси. Важливу роль у цьому процесі відіграла й православна церква України.

Українська козацька держава цієї доби — зі своїми центральними і місцевими органами влади, адміністрацією, судами і військом, зі своєю територією (яка, щоправда, не мала чітко визначених кордонів, бо вони іноді змінювалися залежно від зовнішньополітичної ситуації — але все ж територія була, бо без цього немає держави!) — за формою державного правління була, вважаємо, демократичною республікою з виборним гетьманом на чолі, за формою державного устрою — унітарною державою з демократичним політичним режимом. Однак суттєвим недоліком новоствореної держави було невирішення важливої соціально-економічної проблеми — не було звільнено від особистої

залежності землевласників все селянство, не ліквідовано його борги і численні повинності. Не була диференційована компетенція державних органів — вони переважно виконували одночасно і адміністративні, і судові, і військові функції тощо. Характер республіканської державності зумовив і сутність її правової системи. Основою її було українське звичаєве право та гетьманські універсали. Проте несприятливі внутрішні, а особливо зовнішньополітичні умови не дозволили завершити цей процес. Початок втрати Україною тяжко здобутої державної незалежності поклали Переяславська Рада і подальший наступ на українську державність Московської держави, яка поступово обмежувала Україну в правах, а відтак ліквідувала всі ознаки Української держави і приєднала її територію до свого складу в 1783 р.

Бібліографія

- Бойко І., *Держава і право Гетьманщини: навчальний посібник для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів*, Львів: Світ, 2000 [Boiko I., *Derzhava i pravo Hetmanshchyny: navch. posib. dlia stud. vyshchikh ta serednikh spets. yuryd. navch. zakl. i f-tiv*, Lviv 2000].
- Гуржій О., *Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право*, Київ: Основи, 1996. [Hurzhii O., *Ukrainska kozatska derzhava v druhii polovyni XVII–XVIII st.: kordony, naselennia, pravo*, Kyiv 1996].
- Гуцал П., *Зборівський договір*, [в:] *Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т.*, ред. Г. Яворський, Тернопіль 2004, т. 1: А–Й. [Hutsal P., *Ternopilskyi entsyklopedychnyi slovnyk: u 4 t.*, Ternopil 2004, t. 1: A–J].
- Жуковський А., Субтельний О., *Нарис історії України*, ред. Я. Грицак, О. Романів, Львів: Вид-во Наук. т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, 1992. [Zhukovskiy A., Subtelnyi O., *Narys istorii Ukrainy*, red. Ya. Hrytsak ta O. Romaniv, Lviv 1992].
- Мицик Ю., *Берестецька битва 1651 року очима її учасників*, «Пам'ять століть» 2001, № 2. [Mytsyk Yu., *Berestetska bytva 1651 roku ochyma yii uchasnykiv*, «Pamiat stolit» 2001, № 2].
- Мицик Ю., *Пилявецька битва 1648*, [в:] *Енциклопедія історії України: у 10 т.*, ред. В. Смолій, Київ 2011, т. 8: Па–Прик. [Mytsyk Yu., *Pyliavetska bytva 1648*, [v:] *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.*, Kyiv 2011, t. 8: Pa–Prik].
- Смолій В., Степанков В., *Українська національна революція XVIII ст. (1648–1676 pp.)*, Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1999. [Smolii V., Stepankov V., *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVIII st. (1648–1676 rr.)*, Kyiv 1999].
- Тищик Б., Бойко І. *Історія держави і права України: академічний курс: підручник*, Київ: Ін Юре, 2015. [Tyshchik B., Boiko I., *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: akad. kurs: pidruchnyk*, Kyiv 2015].
- Чухліб Т., *Білоцерківська угода 1651*, [в:] *Політична енциклопедія*, ред. Ю. Левенець, Ю. Шаповал, Київ 2011. [Chukhlib T., *Bilotserkivska uhoda 1651*, [v:] *Politychna entsyklopediia*, Yu. Levenets (red.), Kyiv 2011].

Establishment of the Ukrainian Cossack state during the national liberation revolution of 1648–1657 and its authorities

Summary

The annexation of Ukrainian lands by the Polish-Lithuanian Commonwealth and the difficult social, national, religious, language and cultural situation created by Polish magnates and gentry caused numerous uprisings and eventually the national liberation revolution led by Bohdan Khmelnytsky. In its essence, character, and purpose, it can be equated with the great revolutions that took place in Europe in the 17th and 18th centuries. It was a national liberation, socio-political revolution for the right to their state, the driving force of which was the whole Ukrainian people, and the leadership — the Cossack officers and the Ukrainian nobility, because the national bourgeoisie, which in Western European revolutions was their organizer and leader, in Ukraine was not sufficiently numerous and strong.

The national liberation revolution of 1648–1657 led first to the emergence of the Ukrainian state and political autonomy (within the Polish-Lithuanian Commonwealth), and later to the independence of the Ukrainian Cossack state. This was the second stage in the historical process of the formation of Ukrainian statehood — after the Kievan Rus' and the Kingdom of Galicia-Volhynia. The basis of its revival was the military-administrative system that was developed in the Zaporozhian Sich. Ukrainians were the organizing force, the core of the liberation revolution, the creator of Ukraine's independence. A special role was played by Ukrainian Cossacks. I would like to note another important component of Ukrainian statehood of that era: during the national liberation struggle, the ideology of Ukrainian national statehood was born, which was adopted not only by Cossack officers and gentry, but also by the masses. The Orthodox Church of Ukraine also played an important role in this process.

The Ukrainian Cossack state of that time — with its central and local authorities, administration, courts and army, with its own territory (which, however, had no clearly defined borders, because they sometimes changed depending on the foreign policy situation) — in the form of government was, I believe, a democratic republic headed by an elected hetman, and in terms of territorial organization — a unitary state with a democratic political regime. However, a significant shortcoming of the newly created state was the failure to solve an important socio-economic problem — the peasantry was not freed from personal dependence on landowners, as its debts and numerous duties were not eliminated. The competence of state bodies was not differentiated — they simultaneously performed administrative, judicial, military functions, etc. The nature of the republican statehood determined the essence of its legal system. It was based on Ukrainian customary law and the hetman's universals. However, unfavourable domestic and especially foreign policy conditions did not allow for this process to be completed. The loss of Ukraine's hard-won state independence was initiated by the Pereyaslav Rada and a further attack on Ukrainian statehood by the Moscow state, which gradually limited Ukraine's rights, and thus eliminated all signs of Ukrainian statehood, and which annexed its territory in 1783.

Keywords: Ukrainian Cossack state, Hetmanate, revolution, statehood, Ukraine

Ihor Boiko

Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie

Ustanowienie ukraińskiego państwa kozackiego w czasie rewolucji narodowowyzwoleńczej 1648–1657 i jego władze

Streszczenie

Aneksja ziem ukraińskich przez Rzeczpospolitą Obojga Narodów oraz stworzenie trudnej sytuacji społecznej, narodowej, religijnej i językowo-kulturowej przez polską magnaterię i szlachtę doprowadziły do licznych powstań, a ostatecznie do rewolucji narodowowyzwoleńczej, której przewodził Bohdan Chmielnicki. W istocie, zważywszy na charakter i cel, można ją utożsamiać z wielkimi rewolucjami, które w XVII i XVIII wieku objęły prawie całą Europę. Była to rewolucja społeczno-polityczna, o prawo do własnego państwa, której siłą był cały naród ukraiński, a przywódcami — oficerowie Kozacy i szlachta ukraińska. Burżuazja narodowa zaś, organizatorka i przywódca rewolucji zachodnioeuropejskich, na Ukrainie nie była wystarczająco liczna i silna.

Walka narodu ukraińskiego o swoje prawa, która objęła całą Ukrainę, była istotą i zakresem, prawdziwą rewolucją — narodowowyzwoleńczą i antypoddaniową, albowiem rewolucje nie tylko są społeczno-gospodarcze. Rewolucja (z łac. *revolutio* — dosł. zamach stanu, radykalna zmiana, radykalna rewolucja w społeczeństwie, która prowadzi do likwidacji przestarzałego porządku społecznego i ustanowienia nowego postępowego politycznego reżimu) to radykalna zmiana w istniejącym państwie i systemie politycznym, a także w stosunkach społeczno-gospodarczych i innych, w których ludzie biorą udział (koniecznie!). Bez ich udziału mamy do czynienia nie z rewolucją, lecz zamachem stanu. Tak więc wojnę wyzwolenczą lat 1648–1657 można bez wątplenia ocenić jako rewolucję. Masowe protesty nie tylko Kozaków, chłopów, mieszczan, lecz także przedstawicieli warstw uprzywilejowanych, w tym prawosławnej szlachty, wyższego duchowieństwa prawosławnego, dowódców kozackich, władz miejskich. Władze polskie podjęły działania zmierzające do całkowitego podboju Ukrainy. To nieuchronnie wywołałoby powstanie ludowe — rewolucję narodowowyzwoleńczą.

Rewolucja narodowowyzwoleńcza 1648–1657 doprowadziła najpierw do powstania ukraińskiej autonomii państwowej i politycznej (w ramach Rzeczypospolitej), a później do niepodległego ukraińskiego państwa kozackiego. Był to drugi etap w historycznym procesie kształtowania się państwowości ukraińskiej — po Rusi Kijowskiej i Księstwie Halicko-Wołyńskim. Podstawą jego odrodzenia był system wojskowo-administracyjny, który rozwinął się na Siczy Zaporoskiej. Ukraińcy byli rdzeniem rewolucji wyzwolenczej prowadzącej do niepodległości Ukrainy. Szczególna rola przypadła ukraińskim Kozakom. Innym ważnym elementem ukraińskiej państwowości tamtej epoki było ukształtowanie się w wyniku rewolucji ideologii ukraińskiej państwowości narodowej, którą przejęli nie tylko Kozacy i szlachta, ale także masy. Ważną rolę w tym procesie odegrała również Cerkiew prawosławna Ukrainy.

Ówczesne ukraińskie państwo kozackie — z władzami centralnymi i lokalnymi, administracją, sądami i wojskiem, z własnym terytorium (które jednak nie miało jasno określonych

granic, czasem zmieniał się w zależności od sytuacji w polityce zagranicznej) — było, jak sądzimy, demokratyczną republiką kierowaną przez wybieranego hetmana, ustrojowo zaś demokratycznym państwem unitarnym. Jednak jego istotnym mankamentem było nierozwiązanie ważnego problemu społeczno-gospodarczego — chłopstwo nie zostało uwolnione od osobistej zależności od obszarników, nie zlikwidowano jego długów i licznych obowiązków. Kompetencje organów państwowych nie były zróżnicowane — w większości pełniły one jednocześnie funkcje administracyjne, sądownicze, wojskowe itp. Charakter państwowości republikańskiej wyznaczał istotę jej systemu prawnego. Opierał się on na ukraińskim prawie zwyczajowym i uniwersaliach hetmańskich. Jednak niesprzyjające warunki polityki wewnętrznej, a zwłaszcza zagranicznej, nie pozwoliły na dokończenie tego procesu. Utrata z trudem wywalczonej niepodległości państwowej Ukrainy zaczęła się od rady perejasławskiej i kolejnego ataku państwa moskiewskiego, które stopniowo ograniczało prawa Ukrainy, likwidując tym samym wszelkie oznaki państwowości ukraińskiej, i dokonało aneksji jego terytorium w 1783 roku.

Słowa kluczowe: ukraińskie państwo kozackie, hetmanat, rewolucja, państwowość, Ukraina